

УДК 27–523.4(477.8)“10/16”

ЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНЕЧОГО ЖИТЛА (XI–XVII ст.) НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Роман БЕРЕСТ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна
e-mail: roma_br@ukr.net*

У статті розглядається процес еволюції різнотипних чернечих житлових споруд на землях українського Прикарпаття в XI–XVII ст. Упродовж зазначеного часу чернече житло розвивалося від примітивних земляних форм до створення зручних та довговічних наземних дерев'яних споруд. На конкретних фактологічних матеріалах показано місце, роль та значення різнотипних житлових будівель в загальному процесі суспільного розвитку.

Ключові слова: чернече житло, монастирі, житлові споруди, келії, печери, Прикарпаття, християнство.

В історичному минулому українського народу, особливо у часи середньовіччя, чернецтво відіграло доволі велику роль. Його значення в житті праукраїнського суспільства було надзвичайно важливим. Проте ще й досі найдавніша історія чернецтва і, зокрема, його життя та побут на українських землях залишається маловідомим.

Перші монахи на Прикарпатті з'явилися ще в язичницькі часи і, ймовірно, що в додержавний період, котрий припадає на час діяльності на слов'янських землях відомих чернечих просвітителів Кирила та Мефодія¹. Досить часто для проживання перші чернечі місіонери обирали печери або інші печерні порожнини, які пристосовували до потреб свого існування. Ченці селилися відмежовано від тогочасного мирського світу, створюючи свої общинні поселення, котрі згодом перетворювалися в монастирі. Відмежовані від тогочасного суспільства примітивні та убогі чернечі житла творилися у печерах, гротах, скельних навісах, виступах тощо. Результати археологічних досліджень різнотипних чернечих пам'яток, писемні історичні повідомлення дають підстави твердити, що печерні порожнини складають окрему важливу групу стародавніх чернечих житлових споруд.

Відомо, що ще в княжі часи у Карпатах і особливо у Прикарпатті існувала значна кількість печерних монастирів, каплиць, церков та келій самітників. Багато із них згадується на сторінках писемних джерел,

¹ Fontes rerum Bohemucarum Prameny dějin českých vydawane z nadani Palackiego / Vydal Josef Kolar. – Praha, 1874. – S. 111.

наприклад, у давньоруському літописі². Однак, як відомо, чимало важливих історичних подій та явищ суспільного життя, а також значна кількість чернечих пам'яток опинилася поза за полем зору літописців. Тому у багатьох випадках археологія, а також історичні відомості, наведені стародавніми авторами, особливо із втрачених історичних праць та джерел мають дуже важливе значення для висвітлення даної проблематики.

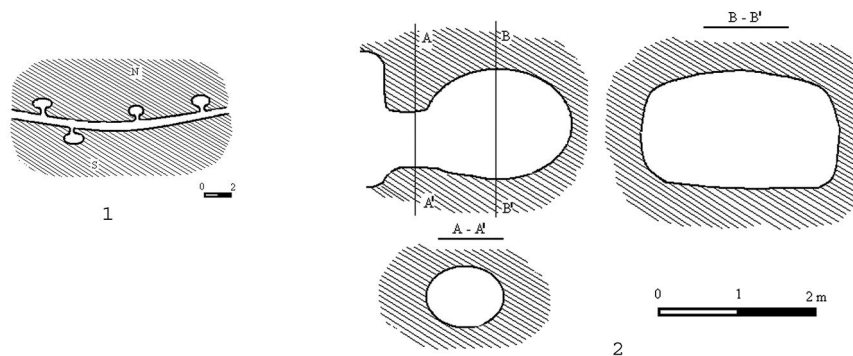

Рис. 1. Страдч. План розташування келій у печері (1); келія та її переріз (2).
Fig. 1. Stradch. Plan of location of cells in cave (1); cell and its section (2).

Монастирі порівняно за короткий період функціонування не тільки отримали значну підтримку у населення, але й стали місцем відлюдництва від світського мирського життя багатьох представників княжих родів та пересічних мирян. Так один із числа перших дослідників печерних порожнин Галичини Л. Зелінський ще в першій половині XIX ст. писав, що в 1280 р. галицький князь Василь, що був братом відомого галицького правителя короля Данила, добровільно прийняв чернечий постриг. Він обрав помешканням печеру під горою, що знаходилася на одному із пагорбів поблизу княжого Львова. Пізніше на цьому місці – на виступаючих кам'яних відрогів печери – галицький князь Лев збудував собор, котрий назвав іменем великомученика Юрія³. Далі зазначений автор, посилаючись на інформацію подану В. Зиморовичем (праця на даний час вважається втраченою – *авт.*), зазначає, що лише за період свого правління галицький князь Лев заклав десять монастирів⁴. Цікаво, що на старості літ (є припущення, що це відбулося після смерті дружини Констанції – *авт.*) у монастирі в с. Спас, що на Самбірщині він також прийняв чернечий постриг.

² Полное собрание русских летописей, издаваемое Российской академией наук. Ипатьевская летопись. – Петербург, 1923. – Т. 2. – С. 69, 94, 97 и др.

³ Zielinski L. Pamiatki historyczne krajowe. – Lwow, 1841. – S. 76.

⁴ Ibid. – S. 77.

Потрібно відмітити, що у Прикарпатті в часи Київської Русі для ченців існували сприятливі умови для освоєння та подальшого використання печерних порожнин. Адже на той час на землях Прикарпаття існувало чимало незаселених гротів, скельних печер, котрі було вирубано та освоєно ще в попередні архаїчні часи⁵. Як свідчать результати наукових досліджень багато печерних формувань мають природно-штучне походження. Зрештою цьому сприяли помітно виступаючі на поверхню ґрунту кам'яні гірські масиви, які в окремих місцях відзначалися глибокими тріщинами, раковинами, природними пустотами та нішами. Не менш важливе значення мало

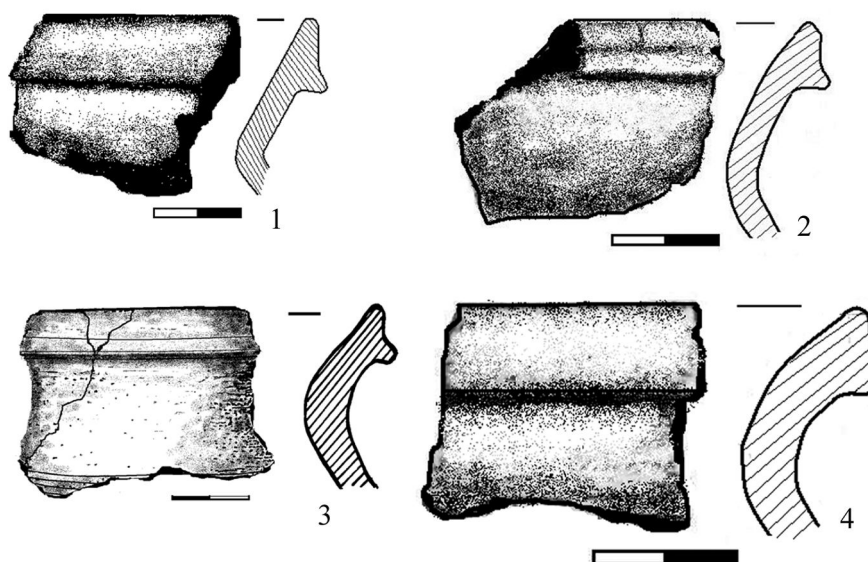

Рис. 2. Унів. Давньоруська кераміка із келій-землянок Унівського монастиря.

Fig. 2. Univ. Old Russian ceramic from cells-earthen huts of Univ monastery.

залагання поміж твердих кам'яних основ пластів м'яких вапнякових порід, гіпсових відкладів неогенового віку, тощо, котрі значно полегшували будівельні роботи і загалом складали сприятливі умови для видовбування та творення кам'яних порожнин, починаючи ще від найдавніших епох історії людства.

Чернечі житла у печерних порожнинах отримали певні відмінності та особливості у порівнянні зі штучними земляними чи наземними спорудами.

⁵ Ситник О. Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез і повідомлень. Львів, 2–3 лютого 1995 року. – Львів, 1995. – С. 89–92; Мацкевий Л. Печерні пам'ятки Заходу України – джерело матеріальної та духовної культури // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 62–66.

Перш за все, це слід зауважити у системі планування печерних житлових камер, особливостей їхнього конструктивного спорудження, основних принципів функціонування тощо.

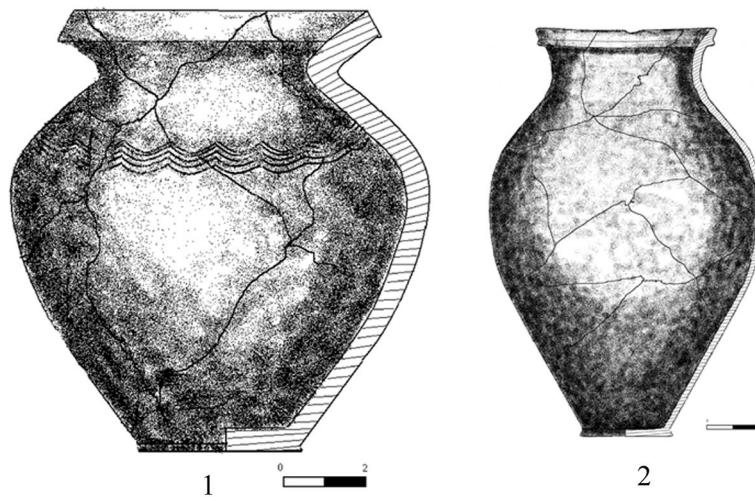

Рис. 3. Унів. Керамічний посуд із келій-землянок Унівського монастиря.
Fig. 3. Univ. Ceramic ware from cells-earthen huts of Univ monastery.

Попередньо для порівняння зауважимо, що стародавні люди, які ще у далекі дохристиянські часи будували печерні житла, в основному, орієнтувалися на створення великих однокамерних приміщень, у яких могла б поселитися їхня община. Ці приміщення мали універсальне призначення і слугували не лише житлом, але й місцем спільної трапези, схову від негоди, небезпеки і т. д. У таких печерних приміщеннях дослідники знаходять сліди від стародавніх вогнищ, кістки, знаряддя тощо.

Чернечі печерні житлові споруди з'являються порівняно пізно. Їх, перш за все, слід пов'язувати із поширенням християнства на землях слов'ян. Характерною ознакою чернечих кам'яних келій є те, що вони здебільшого є невеличкі за площею та відмежовані між собою і таким чином, творять індивідуальні житлові камери, які, переважно, можуть помістити лише одну особу.

Загалом, чернечі житлові камери у печерах представляють особливий тип споруд, який є досі майже невідомим. У печерних чернечих житлах – келіях не було так званих домашніх вогнищ, що порушує побутові канони уяви про стародавнє житло. Так в багатьох печерах на землях Прикарпаття ми обстежили значну кількість печерних чернечих житлових камер і в жодній з них ні на стелі, ні на бічних стінках не зафіксовано слідів кіптяви чи випалу, котрий утворюється від термічного впливу вогню. Існування вогнищ

переважно відзначається лише у великих камерах і найчастіше поблизу вхідної частини у печерну порожнину. Така система опалення сприяє створенню при вході “теплової подушки” та прискореній вентиляції приміщення. Це дає підстави висловити думку, що в печерних чернечих житлових камерах не було жодних опалювальних пристроїв.

Серед найдавніших чернечих печерних пам’яток Прикарпаття помітно виділяється чернечий печерний комплекс, що знаходиться поблизу с. Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. Зазначену пам’ятку неодноразово у своїх працях згадувало багато відомих українських та зарубіжних дослідників XIX–XX ст. Враховуючи особливе місце та суспільну роль монастиря, відомий український археолог Ярослав Пастернак не випадково називав Страдчанський печерний монастир другим за значенням в Україні після печерного монастиря Києво-Печерської лаври⁶.

Житлова частина печерного монастиря у Страдчі представляє довгий підземний петлеподібний коридор (бл. 270 м), в якому чернечі житлові приміщення представлені у вигляді невеликих бічних ніш – келій, вирубаних у кам’яній основі стінок обабіч основного тунельного печерного коридору (рис. 1, 1)⁷. У плані забудови печерних житлових камер відзначається певна хаотичність розміщення житлових камер та, в основному, відзначається характерне пристосування забудованих приміщень до напрямку тунельного ходу.

У печерних келіях нам не вдалося простежити також і характерної для багатьох християнських пам’яток просторової орієнтації у плані їхньої забудови. Тому говорити навіть про будь-яке елементарне планування печерних житлових споруд дуже важко.

Крім вирубаних келій та невеликих ніш (можливо, для встановлення іконок та лампадок), в багатьох місцях печерного коридору Страдчанського монастиря у різних його частинах на бічних стінках (вверху, внизу, посередині) зафіксовано спроби вирубування каменю, від чого у кам’яній основі залишилися характерні сліди. Однак, тверда кам’яна основа не завжди сприяла у виконанні робіт. Тому більшість келій вирубано у місцях залягання пластів м’яких порід, що, звичайно, сприяло полегшеному освоєнню печерної порожнини.

У плані печерних чернечих житлових приміщень – келій – можна виділити вхідну частину та житлову камеру. Вхідна частина мала невеликі розміри і найчастіше була представлена у вигляді звуженого невеликого округлого, овального, квадратного, прямокутного чи іншої форми отвору довжиною в середньому 0,5–0,8 м. Як свідчать результати досліджень, найчастіше зустрічаються вхідні отвори округлої форми. Середній діаметр

⁶ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 561.

⁷ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 73.

вхідного отвору у келію коливається в межах 0,8–1,2 м. Іноді вхідні отвори мають характерне конусоподібне звуження.

Вхідна частина печерної житлової споруди у порівнянні із розмірами житлової камери є завжди меншою. Перш за все, така конструктивна особливість могла мати важливе значення для збереження тепла у житловій камері. Отвір вхідної частини знаходився майже на рівні долівки печерного коридору або у окремих випадках був трішки (на 5–10 см) піднятим. Цікаво, що на внутрішніх та зовнішніх стінках із числа багатьох обстежених нами камер не простежено жодних врубок, пазів чи слідів від кріплення будь-яких додаткових конструкцій, котрі могли служити пристосуванням для закривання житлових камер в холодні пори року.

Внутрішня житлова площа келій є невеличкою. Вона коливається від 1,6 до 3,8 м². В середньому більшість печерних келій мають площу близько 2,2–2,3 м² і тому можна стверджувати, що це, перш за все, могли бути одноосібні, тобто індивідуальні чернечі житла.

Загалом слід зауважити, що печерні чернечі споруди мали різну форму, різну довжину, висоту та ширину житлової та вхідної частини і тому відповідно різний житловий об'єм.

На стінках багатьох чернечих житлових камер добре простежуються характерні сліди та заглиблення, рівно зрізані “смужки” кам'яної основи, які, вірогідно, залишилися від колишнього практичного застосування металевих молотків, зубил, клинів та лез, що відбувалося під час вирубування каменю. Це свідчить про штучне походження більшості печерних келій.

У чернечих приміщеннях також виділяються вирубані у камені місця, де колись стояли лампадки, ікони тощо. Відносно сторін світу вони мають різне розташування, що підкреслює недостатню просторову орієнтацію ченців у лабіринтах Страдчанської печери.

На основі результатів обстежень численних печерних чернечих пам'яток Прикарпаття зауважено, що найчастіше зустрічаються печерні келії овоїдної, або близької до яйцеподібної форми (рис. 1, 2). Хоча загалом на багатьох пам'ятках українського Прикарпаття нам вдалося зафіксувати печерні житлові споруди округлої, квадратної, трапецієподібної, прямокутної і навіть підтрикутної форми. Звичайно, це свідчить не лише про різноманітність чернечих житлових камер, але й певну індивідуальність та різноманітність споруд в плані їхнього спорудження.

Загальне число вирубаних у кам'яній основі печерних порожнин чернечих келій може бути використано при потребі встановлення кількості мешканців того чи іншого печерного монастиря. Так, за нашими підрахунками в Страдчанському монастирі могло проживати приблизно 16–

20 монахів. Майже стільки ж осіб проживало і в Галицькому печерному монастирі⁸.

Не менш загадковим і важливим залишається питання про умови проживання ченців у неутеплених печерних приміщеннях в холодні пори року. Загалом, на прикладі порівняльних досліджень перепаду температурних режимів зауважено, що у Страдчанській печері, навіть коли на дворі температура повітря становить мінус 20°C, температурний режим в межах житлового сектора печери (бл. 45–50 м від входу) є близьким до нуля (2–4°C), але аж ніяк не мінусовим, бо вода в цьому місці не замерзає.

На нашу думку, велике значення для підтримки менш-більш стабільної температури у печері має внутрішній температурний режим земної кори, а також відсутність руху повітряних потоків в печері. Хоча, слід зауважити, що забезпечення повітрям в печерній порожнині навіть за 270 м від входу є досить добрим. Цьому, ймовірно, сприяють численні глибокі тріщини, які у різних місцях простежуються у склепінні печерної стелі та в меншій мірі на стінах печери⁹.

Із різних інформативних джерел відомо, що найчастіше для утеплення житлових камер у холодні пори року населення використовувало висушену траву (сіно або отаву), яка має не лише велике символічне значення у християнстві, але й здатність найкраще у порівнянні з іншими травостоями (солома злакових культур, комиш, листя дерев і т. д.), зберігати тепло й володіє значними цілющими властивостями у боротьбі живих організмів з різними хворобами. Зрештою добре відомим є те, що народна медицина віками використовує лікувальні властивості багатьох трав.

На нашу думку, печерні келії в період настання холодів повністю заповнювали сіном. Для збереження тепла входні отвори у печерних келіях мешканці закривали трав'яними околотами, що найкраще сприяло тепловій ізоляції житлових камер, утепленню житлових приміщень та доступу повітря до них.

На жаль, незначна джерельна база про функціонування печерних чернечих жител не дає змоги достеменно їх датувати та повноцінно інтерпретувати їхнє використання. Варто зазначити, що чимало дослідників, краєзнавців та шукачів історичного минулого ще в XIX ст. та в першій половині XX ст. відзначали про знахідки в Страдчанській печері та поблизу входу людських кісток (можливо, захоронень), фрагментів керамічного посуду тощо. Однак, жодної більш детальної інформації про датування

⁸ Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 114.

⁹ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 74.

знайдених артефактів нам досі виявити не вдалося. Вірогідно, що вона є назавжди втраченою.

Варто загалом зауважити, що еволюція печерних житлових чернечих споруд у печерних порожнинах відбувалася надзвичайно повільно. Адже практично “розбудовувати” житлові камери відповідно до потреб мешканців в печерах виявлялося доволі складно, бо це, перш за все, вимагало величезних фізичних затрат, а з іншої сторони невибагливе аскетичне чернече існування не сприяло швидким прогресивним зрушенням у галузі печерного житлового будівництва. На певному етапі суспільної еволюції печерні житлові споруди виявилися неефективними в плані їх практичного використання. Можливо тому, уже в добу середньовіччя багато печерних монастирів припинили своє існування. Хоча окремі печерні монастирі у Верхньому та Середньому Придністер’ї проіснували аж до кінця XIX – початку XX ст. Так, у скельному монастирі в Розгірчі у гірській кам’яній основі було зроблено спеціальні пази, у яких кріпилися вікна та двері¹⁰. У Непоротівському (Галицькому) та Субоцькому печерних монастирях уже в новітні історичні часи для обігріву приміщень стали застосовувати кахельні печі з системами вентиляційних газопровідних відводів, а для оздоблення кам’яних стін – вапняну штукатурку і т. д.¹¹

Іншу важливу групу чернечих житлових споруд представляють штучні земляні будівлі, які творилися у місцях, де не було печерних порожнин, скельних навісів, гротів тощо. Найчастіше вони виникали поблизу укріплених або відкритих населених пунктів. За типологією забудови серед штучно споруджених чернечих житлових будівель слід виділити: келії-землянки, напівземляні та наземні будівлі, які хронологічно охоплюють період від XI до XVII ст. Зазначені типи жител простежено на кількох чернечих пам’ятках Прикарпаття, котрі в часі існування відносяться від періоду Київської Русі аж до пізнього середньовіччя.

Цінні наукові відомості щодо еволюції чернечого житлового будівництва вдалося зібрати в Уневі упродовж 1998–2005 рр. під час археологічних розкопок залишків давніх монастирів на Чернечій горі та у її західному підніжжі. Саме тоді було зафіксовано декілька різнотипних чернечих житлових будівель. Їхнє типологічно-конструктивне порівняння свідчить про поступову еволюцію чернечого житла, котра відбувалася під впливом різних чинників. Значним доповненням у справі вивчення зазначеної проблематики стали результати розкопок середньовічних монастирів у Мостищу, Підкамені, раніше опублікованих матеріалах зі стародавніх монастирських комплексів, виявлених поблизу Галича, Звенигорода тощо.

¹⁰ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 108–111.

¹¹ Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир... – С. 108–127.

Добрим датуючим матеріалом для встановлення періоду функціонування житлових пам'яток є численні археологічні речові знахідки, а саме: керамічні речі (різномісний гончарний посуд, кахлі, лампадки і т. д.), господарсько-побутові речові матеріали, нумізматичні колекції, ювелірні прикраси, металеві та скляні вироби, зброя, предмети релігійного культу, антропологічні рештки тощо.

Важливо відмітити, що знайдена у чернечих земляних житлових спорудах кераміка XI–XIII ст. чи пізніших історичних епох, подібно до загальних місцевих традицій відображає їхні основні характерні риси, ознаки, орнаментативні уподобання, технологічний виробничий стиль і фактично є невід'ємною складовою частиною матеріальної культури усього тогочасного населення українського Прикарпаття. Тобто, в плані розвитку матеріальної культури чернецтво на прикарпатських землях наслідувало місцеві звичаї та традиції, сприяло їхній раціональній еволюції.

Чернечі земляні келії в українському Прикарпатті також представляють один із найдавніших типів штучного середньовічного чернечого житла. Найчастіше земляні будівлі ченців виникали у важкодоступних місцях. Конкретним прикладом може слугувати Чернеча гора в Уневі, де на важкодоступному західному схилі поблизу оборонних укріплень Унівського городища ще в XI ст. з'явилися перші чернечі споруди.

Сусідство ченців із укріпленими поселеннями-городищами не є випадковим, а швидше закономірним явищем. Досить згадати літописний Пліснеск, де поблизу городища княжна Олена заснувала у 1180 р. монастир¹². Відомо, що під час досліджень недалеких околиць княжого Звенигорода львівський дослідник І. Свешніков ще в 1950-х роках виявив залишки монастиря. В описі О. Ратича згадується монастир поблизу городища в селі Страдчі на Розточчі. Відомо, що численні давньоруські монастирі існували поблизу городищ в Галичі, Василеві, Львові і т. д. У той же час відомий український археолог Б. Тимощук навіть вважає, що уже в XII ст. багато монастирів існувало на території багатьох давньоруських городищ¹³.

Через відсутність більш ранніх писемних джерел ми не можемо із повною вірогідністю ствердити, що першими поселенцями на Чернечій горі в Уневі були монахи. На підставі аналізу соціального складу давньоруського суспільства та виходячи із природних особливостей важкодоступного гористого рельєфу і, зокрема, крутого західного схилу Чернечої гори із виключно практичної точки зору можна однозначно стверджувати, що тут не могли селитися селяни-землероби, бо традиційно селянські землеробські общини свої відкриті або укріплені поселення ніколи не творили на

¹² *Багрий Р.* Плеснеск // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 111.

¹³ *Тимощук Б.* Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – С. 6.

крутосхилах, а поблизу менш-більш рівнинних родючих угідь, що придатні для подальшого розвитку землеробських занять. Крім цього, землеробські угіддя потрібно було не тільки добре обробляти, але постійно плекати, берегти й охороняти від нищення та отравів дикими тваринами, нападниками тощо. Першими поселенцями на крутосхилі Чернечої гори також не могли бути стародавні скотарі-тваринники. Адже населенню, яке займалося тваринництвом, нераціонально було селитися у важкопрохідних місцях. Більше того, сама специфіка розвитку тваринництва вимагала постійних міграцій обшинних поселень разом зі стадами домашньої худоби. Для випасу та утримання тварин найчастіше шукали великі рівнинні та розлогі долини, соковиті луки, а не важкодоступні крутосхили, які є бідними на трав'яний покрив. Традиційно стародавні пастуші племена не будували для себе довготривалих та постійних жител, які виявлено на Чернечій горі. Із худобою пастухи мандрували на далекі відстані, шукаючи нові пасовища та запаси корму для тварин. На своїх короточасних стоянках і найчастіше на відкритих, рівнинних місцевостях вони будували житлові споруди легкої конструкції, літні табори та вигони для утримання худоби. Це було зумовлено тим, що худобу потрібно було пильно берегти та охороняти від нападників, диких звірів, хвороб, пошестей тощо. На крутосхилах ніколи не селитися майстри-ремесники чи торговці. Бо найчастіше стародавні ремісничі поселення виникали поблизу сировинних запасів або у добре обжитих та заселених населених пунктах, на пригородах городищ, що не тільки сприяло виробництву, але й збуту вироблених товарів. Наприклад, відомо, що гончарі поселялися неподалік від покладів глини, технічно придатної для розвитку гончарства; майстри-залізобори селилися поблизу покладів залізних руд, тобто неподалік від долин, котрі відзначалися покладами болотних залізних руд; ковалі, теслярі, чинбарі, ткачі, стельмахи, бондарі, столяри, ливарники, ювеліри та інші представники тогочасних виробничих галузей найчастіше поселялися на міських посадах та приміських пригородах. Поблизу ремісничих поселень намагалися селитися торговці, які у силу специфіки своїх занять мимоволі ставали посередниками між виробником та споживачем.

Як свідчить певна історична традиція, яка відзначається ще від найраніших часів появи християнства на праукраїнських землях, найчастіше поселенцями у важкодоступних природних місцях ставали ченці. Саме вони для проживання обирали важкодоступні місця, котрі найбільше відповідали канонам їхнього існування та діяльності. Тому саме на основі зазначеного вище можна допустити, що першими поселенцями на Чернечій горі були монахи. Вірогідно, що вони не випадково для поселення обрали важкодоступний західний схил Чернечої гори. Адже традиційно з однієї сторони чернечі обшинні поселення вимагали певного відмежування від тогочасних мирських обшин, а з іншої – їхня історична місія була спрямована на принесення у мирське язичницьке суспільство основ християнської віри.

Тому, на нашу думку, не може бути випадковістю те, що Унівське чернече поселення, з одного боку, утворилося поблизу оборонних укріплень великого слов'янського городища, а з іншого – воно займало важкодоступне, практично майже непридатне для виробничо-господарської діяльності місце. Зрештою така традиція заснування чернечих поселень є відомою із Києва, Пліснеська, Перемишля, Василева, Страдча, Галича та інших відомих давньоруських пам'яток.

Цікаво, що просторова орієнтація найдавніших земляних споруд цілком відповідає релігійним канонам просторової забудови християнських храмів (схід – вівтарна частина, захід – притвор), що дає підстави твердити про відсутність на ранніх чернечих поселеннях релігійних храмів. Більше того, зауважено, що під східною стінкою чернечої келії жодного разу не виявлено вирізаного материкового останця, котрий використовували для житлово-побутових потреб. Поблизу східної стінки у кількох земляних житлах було виявлено уламки лампадок, зроблені із донець розбитих давньоруських горщиків. Лампадки мали невелику висоту (3–4 см) і були заповнені деревними вугликами, просоченими тваринним жиром, змішаним зі смолою хвойних дерев. Вірогідно, що на східних стінках чернечих келій встановлювали невеликий дерев'яний вівтар, який освітлювався при допомозі лампадок.

Як було зазначено вище, найраніші керамічні матеріали із земляних келій з Унева відносяться до XI ст., тобто до княжого періоду нашої історії. У зв'язку з тривалим безперервним періодом заселення Чернечої гори (XI–XVIII ст.) багато житлових пам'яток потрапило у зону перебудови та руйнувань. Тому окремі житлові пам'ятки виявилися значно зруйнованими та доволі важко піддавалися реконструкції. Пошукові археологічні роботи також ускладнювалися і тим, що Чернеча гора зараз покрита лісом і великі кореневища дерев перешкоджають проведенню археологічних робіт. На колишній території давнього Унівського монастиря зараз знаходяться сучасне та середньовічне чернечі кладовища, кам'яні фундаменти великого середньовічного храму тощо.

Одне із досліджених земляних чернечих жител (I) знаходилося на помітно виділеному гірському відрозі важкодоступного західного схилу Чернечої гори. Так, у добре втоптаній, чорній гумусній долівці земляної житлової споруди, що знаходилася на глибині майже 2 м від рівня сучасної поверхні в потужному шарі (бл. 0,2–0,3 м) було виявлено фрагменти ліпного та кружального керамічного посуду, які належали кільком стародавнім горщикам, мискам та керамічним покришкам. Один із горщиків був опуклобоким, мав невеличкий розмір, чітко профільовані та плавно розхилені назвні вінця, що мають вигляд прямокутного завершення (рис. 3, 1). Зовнішній діаметр вінця горщика становив 78 мм, денця – 40 мм. Висота посудини сягала 110 мм. Найбільша опуклість тулуба припадає вище середнього рівня висоти виробу і становить в діаметрі майже 140 мм. Така

посудина могла вмістити близько 1 л рідини, що, ймовірно, свідчить про невелику кількість перших поселенців на Чернечій горі.

Орнаментацию на посудині було виконано у вигляді плавної хвильки з кількох (4–5) врізних у поверхню виробу ліній, котрі було нанесено на плечиках виробу при допомозі гребінцеподібного інструмента. Внутрішня частина посудини мала гладеньку, майже відполіровану поверхню та світло-коричневий колір. Зовнішня поверхня горщика, особливо у нижній частині, виявилася покритою шаром чорної смолистої кіптяви, що свідчить не тільки про його тривале практичне застосування, але й про використання у домашньому вогнищі смолистих (хвойних) порід деревини. На підставі уже відомих аналогій із багатьох давньоруських пам'яток українського Прикарпаття (Галича, Звенигорода, Пліснеська, Теробовлі та ін.) багато відомих українських дослідників твердить, що даний тип посудин, вінчиків та орнаментаций керамічних виробів побутував уже в XI ст.¹⁴

Привертають увагу й інші фрагменти кераміки, які також підтверджують час існування земляного житла. Ще один із знайдених фрагментів належав також давньоруському горщику, який археологи датують XI і навіть початком XII ст. У поперечному перерізі конфігурація зазначеного вінчика ніби нагадує потовщену одиничку (рис. 2, 3).

Подібним за конфігурацією до давньоруських гончарних, можливо, навіть традиційних виробничих форм посудин та конфігурації їхніх вінець виявився ще інший, дещо більший за розмірами горщик, який було виявлено у іншому земляному житлі (II). Цікаво, що виріб не мав жодної орнаментаций. Він був дещо вищим від попереднього горщика і мав більш видовжену форму (рис. 3, 2). Його висота сягала близько 15 см, діаметр денця становив 45 мм, а вінець – 72 мм. Найбільша ширина тулуба посудини припадала дещо вище від середньої частини виробу і становила близько 120 мм. Загальний об'єм посудини також становив близько 1 л. Верхня частина вінця горщика мала характерні зазубини.

Ще кілька цікавих фрагментів посудин, знайдених на чернечій пам'ятці в Уневі не менш характерно відображають гончарні традиції давньоруського часу (рис. 2, 1, 2, 4).

Вище згадана досліджувана житлова споруда (I) мала прямокутну форму, була однокамерною і довшою стороною “врізалася” у гірську ґрунтову основу Чернечої гори. Вхід у споруду виходив на західний крутосхил, звідки, опустившись стежкою вниз можна було потрапити до водного потоку, який протікає у підніжжі гірського масиву.

Конструктивні особливості зазначеного житла відзначалися тим, що три стінки споруди заглиблювалися в ґрунтово-материкову основу і лише західна – була відкритою. У західній стінці, приблизно в середній її частині

¹⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження в 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 248.

ЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНЕЧОГО ЖИТЛА...

знаходилися двері. На нашу думку, досліджувана споруда представляла земляний тип курного житла. Вірогідно, що вверху під перекриттям двосхилого даху знаходився невеликий отвір, який одночасно слугував вікном для освітлення приміщення та місцем для виходу диму (рис. 4, 1).

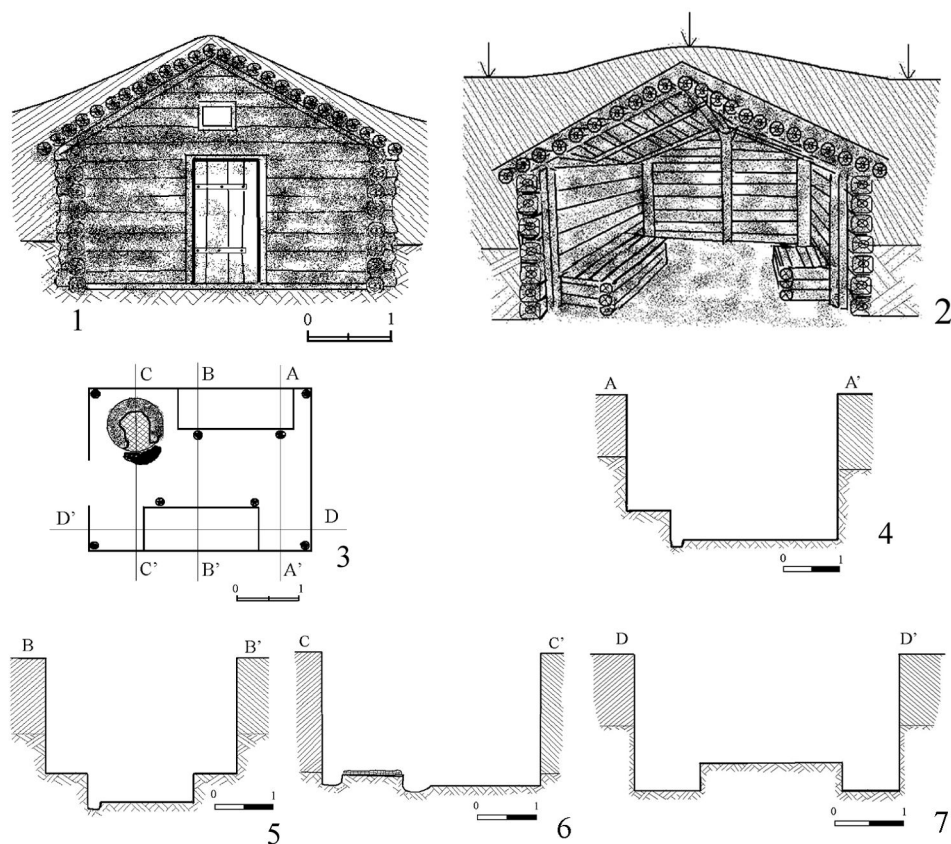

Рис. 4. Реконструкція чернечих жител з Унівського монастиря.
Fig. 4. Reconstruction of monks' dwellings from Univ monastery.

У плані забудови зазначена земляна будівля відзначалася значною простотою. Перш за все, на нашу думку, варто зауважити, що опущена нижче долівки споруди, відкрита західна стінка будівлі із виходом на косогір Чернечої гори мала навіть захисні функції житла, бо захищала від підтоплення долівку житла в період випадання дощу чи танення снігу. Споруда мала форму прямокутника. Зовнішні розміри земляної будівлі становили $3,7 \times 3,9$ м¹⁵. Товщина зовнішньої стінки споруди приблизно становила 0,2–0,3 м.

¹⁵ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу "Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря" (Рукопис) // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2000. – С. 12.

Однією із важливих складових частин земляної келії був добре випалений глиняний черінь, котрий слугував джерелом тепла, світла, місцем приготування їжі тощо. Він знаходився ближче до виходу із землянки, в кутовій північно-західній частині споруди. Його було “вирізано” у глиняній материковій основі (рис. 4, 3, 6). Із південно-східної сторони череня знаходилася вигрібна яма, у якій серед вугликів та перемішаного чорно-сіруватого ґрунту, що нагадував золу, було виявлено кілька невизначених невеликих фрагментів стінок та донець керамічних виробів. Знайдені фрагменти за характерними ознаками (кольором, складом керамічного тіста, товщиною виробів, орнаментом тощо) нагадують давньоруську керамологічну традицію.

Іншою важливою складовою частиною земляного чернечого житла стали вирізані у материковій основі лавоподібні останці. У житлі (I) вони знаходилися вздовж північної та південної стінок. Їхні розміри становили 1,7×0,7–0,8 м (рис. 4, 3, 5). Материкові останці були підняті від рівня долівки приблизно на однакову висоту, що складала 0,5–0,6 м. На нашу думку, вони мали конкретне житлово-побутове призначення.

На долівці у материковій основі виявлено неглибокі ями від стовпів. Вони знаходились поблизу останців та у кутових частинах житлової споруди (рис. 4, 3–6) дають підстави припустити, що не тільки котлован земляної келії був “обшитий” дерев’яними плахами, але й зазначені вирізані основи (рис. 4, 2), які, вірогідно, слугували місцем для відпочинку чи сну. На підставі того, що в зазначеній споруді знаходилося два вирізані останці логічно можна допускати, що в даному житлі могло проживати два мешканці.

В іншому, подібному за конструктивними особливостями земляному житлі, приблизно того ж часу, яке було дещо менших розмірів (3,4×3,2 м) зафіксовано лише один вирізаний останець, що знаходився поблизу південної стінки, майже у її середній частині.

Перекрыттям для земляних жител також слугували дерев’яні плахи. На нашу думку, дахи будівель були двосхилими, що виходить із чисто практичних міркувань, хоча не виключено, що могли існувати односхилий перекрыття, які відзначаються простотою спорудження. Отвори між плахами ущільнювали при допомозі очерету чи соломи, що зверху перекривали шаром ґрунту (рис. 4, 2).

У багатьох найдавніших земляних чернечих житлових спорудах східна стінка майже постійно залишається “вільною”. Поблизу неї немає вирізані останці, залишків череня тощо. Більше того, поблизу східної стінки виявлено фрагменти кількох стародавніх лампадок, які було виготовлено із уцілілих донець розбитих давньоруських горщиків.

За типом виготовлення лампадки можна поділити на дві групи. Одну з них представляють вироби без отворів, другу – з отворами, які могли використовуватись для підвішування. Так, в одному із донець з житла (I) у верхній частині на стінках було зроблено три округлі отвори, розміщені по

периметру приблизно на однаковій відстані між собою (рис. 5, 1). На дні денця знаходилися невеликі деревні вуглики, просочені окам'янілим тваринним жиром та смолою із хвойних порід дерев.

На нашу думку, східна стінка земляної келії із-за тогочасної відсутності релігійного храму на Чернечій горі могла мати велике релігійно-символічне значення. Вірогідно, що саме на східній стінці земляної келії знаходився невеликий вівтар, або один із символів християнської віри (наприклад, православний хрест, ікона, священні книги тощо), котрі освітлювалися при допомозі лампадок.

Земляні чернечі келії були теплими спорудами у зимову пору року. Перш за все, такі житла були добре захищеними від холодних вітрів, обігріті внутрішньою енергією землі та теплом домашнього вогнища (фото 29). Однак, при тому, дерев'яні основи земляних чернечих келій виявлялися надзвичайно вразливими для різних шкідників та руйнівних процесів деревини. Необроблена від черви та гниття деревина житлових споруд слугувала недовго, приблизно 10–12 років. Тому доволі часто дерев'яну основу земляного житла необхідно було перебудовувати (фото 30).

Приблизно на середину XII ст. на території Чернечої гори в Уневі з'являються напівземляні та наземні житлові будівлі. Як свідчать результати досліджень багатьох пам'яток Київської Русі у XII–XIII ст. зазначений тип житлових та господарських споруд на багатьох поселеннях набуває домінуючого значення¹⁶.

На нашу думку, появі нового типу жител на чернечих пам'ятках, перш за все, сприяло помітне укріплення ролі, місця та значення християнства на праукраїнських землях. Новий тип житла виявився більш раціональним у плані забудови, довговічним у часі використання, хоча більш трудомістким у плані виконання будівельних робіт. Він також мав й інші переваги, які сприяли порівняно швидкому поширенню напівземляних та наземних житлових споруд праукраїнськими землями¹⁷.

Із появою напівземляних та наземних чернечих жител помітно змінюється планувальна структура общинних поселень, тобто монастирів. Так, територія чернечого поселення окреслюється шляхом будівництва навколишніх оборонних укріплень. У центральній частині монастирської території з'являється головний храм, навколо якого розміщувалися невеличкі дерев'яні чернечі келії, котрі вже тепер не усі зберігають просторову орієнтацію, характерну для земляних жител.

Фактично напівземляні чернечі житлові споруди, варто розглядати як перехідну форму житлових споруд від земляних до наземних. В плані археологічних досліджень слід зауважити, що середнє ґрунтове заглиблення

¹⁶ Готун І. Забудова поселень // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – Київ, 2004. – С. 156.

¹⁷ Там само. – С. 156–159.

напівземляних жител складало приблизно 1 м від рівня поверхні. Долівка таких житлових будівель була земляною і лише в окремих місцях ледь виходила на материкову основу. Долівку часто підмощували рідким глиняним розчином від якого при перерізі стратиграфічних шарів залишилися характерні тоненькі прошарки світло-жовтого кольору.

Напівземляні житла були одно- та двокамерними. Такі споруди отримали змогу мати внутрішнє природне освітлення у світлу частину дня. У ямах напівземляних житлових камер, які мають невеликі розміри (приблизно 3×4 м), із числа стаціонарних об'єктів найчастіше фіксується існування розвалу глинобитної печі або печі-кам'янки. Домашня піч знаходилася поблизу однієї із бічних стінок. Зовнішні стінки напівземляних та наземних споруд будували із дерев'яних плах товщиною 20–22 см. Між собою плахи підганяли при допомозі тесання, стругання та пиляння.

Вірогідно, що окремі напівземляні споруди розділяла легка стінка із плетеної лози, обмазаної глиняним розчином. Цікаво, що характерні сліди таких стінок ніби розділяють не лише житлову споруду, але й піч на дві рівні частини. Вірогідно, що вони проходили над куполом печі. Тому можна допустити, що піч слугувала джерелом тепла для обох житлових камер.

Речові знахідки із напівземляних та земляних жител XII–XIII ст. з Унівського монастиря представлені численними фрагментами багатьох кружальних керамічних горщиків, покришок, мисок, кухликів, збанків, культовими та господарсько-побутовими речами тощо.

Легко зауважити, що серед посудин появляються вироби більш плавних форм, з багатшою орнаментациєю, із новим типом вінець, навіть зі спеціально зробленою закраїною на внутрішній частині вінчика, яка могла мати спеціальне призначення (рис. 5, 2, 3, 5). Багато дослідників вважає, що зазначені закраїни призначалися для встановлення та кріплення у пазі посудини керамічної покришки.

Приблизно у XII ст. на Чернечій горі в Уневі було збудовано невелику дерев'яну церкву. На нашу думку, храм оснóвувався на цегляно-кам'яному фундаменті, який було виявлено під час археологічних робіт у польовому сезоні 2001 р. Мурована стінка довшою стороною мала напрям схід-захід. Вона була викладена на стійкому вапняно-яєчному розчині із цегли-пальчатки та необроблених вапнякових каменів різних розмірів¹⁸.

У верхній частині кам'яну кладку було доповнено тонкими, добре випаленими цеглинами, що нагадують давньоруську плінфу. Стінку шириною близько 1 м та довжиною близько 4,5 м було зафіксовано поблизу сучасного місця знаходження кам'яних фундаментів притвору пізнішого

¹⁸ *Берест Р.* Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження Унівського середньовічного монастиря” (Рукопис) // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2003. – С. 13.

храму (XVII ст.), що знаходиться у верхній частині середньовічного кладовища¹⁹.

Крім цього, плінфу було знайдено і під час досліджень румовища (в'їздна монастирська брама) та оборонних монастирських укріплень іншого Унівського монастиря, що знаходився в підніжжі Чернечої гори²⁰. Знахідки виявлено серед речових матеріалів значно пізнішого часу (XVI–XVII ст.), що дає підстави припустити, що давньоруська цегла могла потрапити на румовище пізніше як будівельний матеріал для будівництва монастирської брами.

На місці знаходження стародавньої церкви на Чернечій горі було зафіксовано багато перепалених металевих речей. Через сильне пошкодження чимало залізних знахідок не вдалося зібрати. Серед них найбільшу кількість склали невеликі металеві скоблики, заціпки, пряжки, смужки, гачки, невеличкі завіси та ін.

Окремої уваги заслуговує знахідка сильно пошкодженого срібного ручного хреста, який знайдено на місці знаходження стародавнього храму (фото 31). Від високої температури срібло набуло характерного жовтого кольору, сплавилися рамена, перехрестя, розп'яття і лише добре збереглася ручка хреста, виготовлена у вигляді рибини, покритої лускою. Її хвіст творить підраменне перехрестя хреста²¹.

На жаль, досі нам не вдалося виявити подібного аналога хреста, хоча загалом можна багато говорити про велике символічне значення риб у християнській релігії.

Цікаво, що пожежа, яка сталася приблизно у середині XIII ст., знищила не лише дерев'яний храм на Чернечій горі, але й земляні та напівземляні келії. В окремих котлованах від напівземляних житлових споруд серед господарсько-побутових знахідок на долівці зафіксовано велику кількість вугликів, поблизу бічних стінок було виявлено недогорілі основи будівель. Побитий та потрошений посуд, перепалені людські кістки у житлах є свідченням трагічних подій, які випали на долю мешканців монастиря. Вірогідно, що трагічні події слід пов'язувати із монгольським нашествям. Більше того, приблизно в тому ж часі припиняє існування й Унівське городище²².

Майже на ціле століття Чернеча гора потрапила у запустіння. Унівське городище вже ніколи не зуміло відновити свою діяльність. Фактично на

¹⁹ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря” (Рукопис) // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2001. – С. 12–16.

²⁰ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу... – Львів, 2003. – С. 13.

²¹ Берест Р. Ранняхристиянська символіка з Унева // АДУ 2004–2005 рр. – Київ, 2005. – С. 77–78.

²² Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

Чернечій горі нам не вдалося виявити керамічних матеріалів, вінчики яких є характерними для другої половини XIII – середини XIV ст.²³

Лише приблизно в другій половині XIV ст. на Чернечій горі з'являються нові поселенці. Цікаво, що знову, але лише на короткий період з'являються дерев'яні заглиблені житлові споруди. Грунтове заглиблення будівель складає 0,8–0,9 м від рівня сучасної поверхні. У порівнянні з попередньою давньоруською керамікою помітно вирізняється новітня тонкостінна кераміка, сірого та чорного кольорів, часто орнаментована при допомозі спеціальних інструментів з добре вигладженими стінками, із дещо відмінними вінцями тощо. Знайдені керамічні посудини є значно більших розмірів, що може бути свідченням тогочасного зростання загального числа мешканців монастиря (рис. 5, 4).

Однак уже з XV ст. і в наступному часі керамічні побутові та господарсько-виробничі речові матеріали та інвентар фактично зникають із

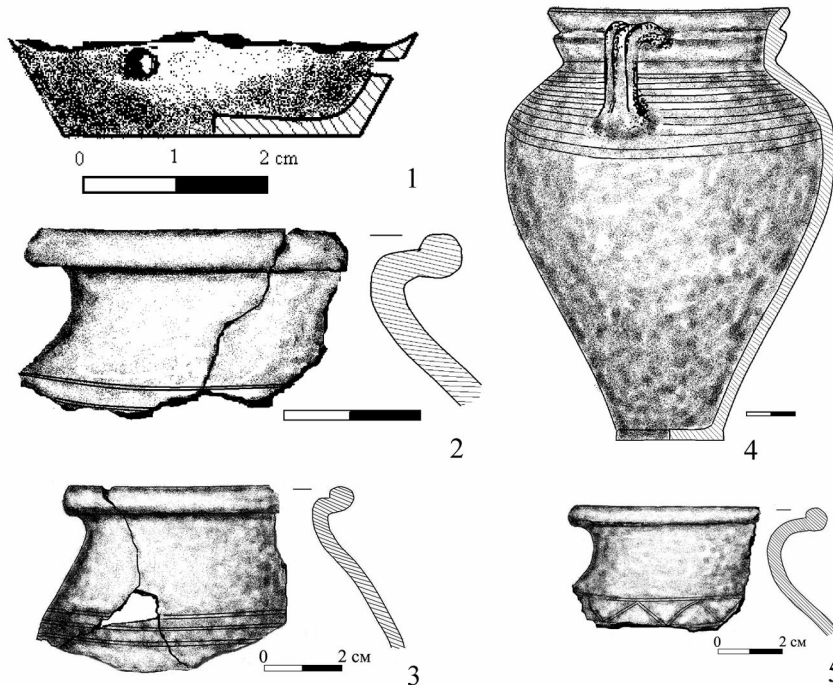

Рис. 5. Фрагменти середньовічного керамічного посуду з келій Унівського монастиря.

Fig. 5. Fragments of medieval ceramic ware from cells of Univ monastery.

²³ Гуцало В. Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во второй пол. XIII–XV вв. // *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasow współczesnych*. – Rzeszow, 1995. – S. 185–190.

чернечих келій. Вірогідно, це слід пов'язувати із появою на території монастиря окремих приміщень для спільної трапези, господарських та виробничих споруд. Добрим датуючим матеріалом теперішніх жител стають численні нумізматичні знахідки. Так, найранішими знахідками у чернечих житлових спорудах польсько-литовської доби стали срібні монети Яна Люксембурзького – т. зв. празькі гроші, які були в грошовому обігу у XIV–XV ст. В той же час значно зростає загальне число грошових знаків у XVI–XVIII ст. В основному вони представлені невеликими мідними монетами – шелягами польської та литовської чеканки.

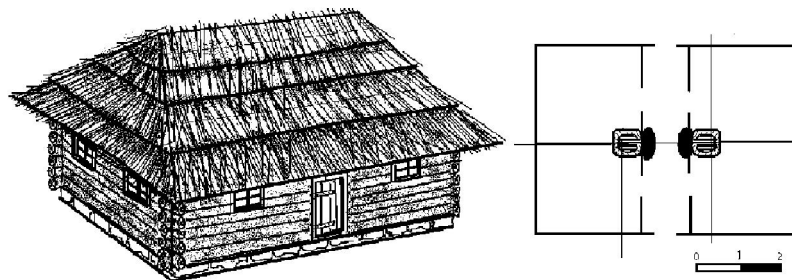

Рис. 6. Багатокамерна житлова споруда з Чернечої гори та її планувальна структура.

Fig. 6. Dwelling construction from Chernecha mountain and its planning structure.

Окремої уваги заслуговує релігійна атрибутика, зокрема натільні хрестики, які також можуть слугувати датуючим матеріалом тих чи інших житлових споруд²⁴.

Проте найбільш цікаву групу знахідок із чернечих жител представляють керамічні кахлі, якими ченці оздоблювали свої печі у XIV–XVII ст. Варто зауважити, що багато кахлів є неорнаментованими із гладенькою необробленою поверхнею. Окрема група кахлів, яку за супровідними матеріалами можна датувати XIV–XV ст., має зображення хрестів (фото 32). Ще інша група кахельних виробів, яку слід датувати не нижче XVII ст. має характерне зображення сердець, що також має глибоке символізоване значення у християнстві.

Важливо, відзначити, що у XVI–XVII ст. простежується значний розвиток монастиря на Чернечій горі в Уневі. В плані еволюції житлових споруд варто відзначити появу багатокамерних наземних чернечих споруд. Однак тепер житлові камери є набагато меншими за розмірами (приблизно 2×1,8 м) у порівнянні із попередніми земляними чи напівземляними чернечими житловими спорудами (3×4 м). Із житлових камер “зникають”

²⁴ Берест Р. Середньовічний натільний хрестик з Унева // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 237–238.

майже усі житлово-побутові та господарсько-виробничі речові матеріали, знаряддя.

Також зауважимо, що дерев'яні житла починаючи з XVI ст. будують на кам'яних основах – фундаментах (рис. 6, 1). Середні розміри чернечих будівель становили 6×4 м²⁵. Такі споруди, на нашу думку, мали два діаметрально розташовані входи (рис. 6, 3), чотири розмежовані житлові

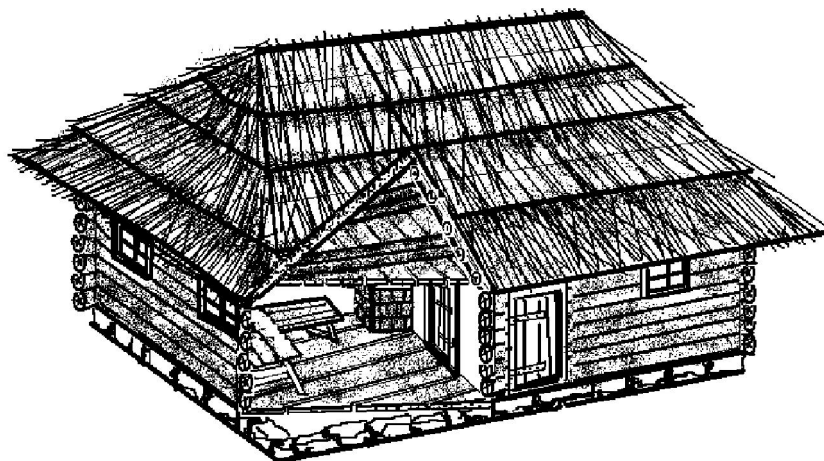

Рис. 7. Багатокамерна житлова споруда з Чернечої гори та внутрішній устрій однієї із житлових камер.

Fig. 7. Dwelling construction from Chernecha mountain and interior of one of its rooms

камери, підлогу та стелю зроблену із дощок та балок (рис. 6, 2). Для обігріву житлових приміщень в холодні пори року використовували звичайні кам'яні та кахельні печі. Одна піч забезпечувала теплом дві кілії. Такі будинки були курними. За рахунок диму забезпечувалася консервація деревини споруди та солом'яного покриття, що сприяло більш тривалому використанню житлових споруд.

Загалом підсумуємо, що упродовж XI–XVII ст. середньовічне чернече житло на землях українського Прикарпаття пройшло поступову, доволі тривалу та помітну еволюцію. Його еволюція відбувалася у загальному руслі розвитку суспільно-побутових, господарських та виробничих досягнень. Від короткотривалих земляних келій із бідним інвентарем та примітивним домашнім вогнищем воно трансформувалося у зручні та довговічні дерев'яні наземні споруди із кахельними печами та різноманітним речовим, побутовим та іншим інвентарем.

²⁵ *Берест Р.* Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастирського комплексу Перемишлянського р-ну Львівської обл.” (Рукопис) // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С. 16.

**EVOLUTION OF MEDIEVAL MONKS' DWELLINGS
(XI–XVII CENTURIES) ON THE TERRITORY OF UKRAINIAN SUB-
CARPATHIAN AREA**

Roman BEREST

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytets'ka str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: roma_br@ukr.net*

Process of evolution of different types of monks' dwellings on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian area in XI–XVII centuries is analyzed at the article. During this period monks' dwelling developed from primitive earthen forms till comfortable and solid surface constructions. Place and role of all types of dwellings on general process of social development are shown on concrete material.

Key words: cloisters, dwellings, cells, caves, Sub-Carpathian area, Christian religion.

**ЭВОЛЮЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО МОНАШЕСКОГО ЖИЛИЩА
(XI–XVII ВВ.) НА ЗЕМЛЯХ УКРАИНСКОГО ПРИКАРПАТЬЯ**

Роман БЕРЕСТ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов 79000, Украина
e-mail: roma_br@ukr.net*

В статье рассматривается процесс эволюции разнотипных монашеских жилищных сооружений на землях украинского Прикарпатья в XI–XVII вв. В течении означенного времени монашеское жилище развивалось от примитивных земляных форм до создания удобных и долговечных наземных сооружений. На конкретных фактологических материалах показано место, роль и значение разнотипных жилищных сооружений в процессе общественного развития.

Ключевые слова: монашеское жилище, монастыри, жилищные сооружения, келии, пещеры, Прикарпатье, христианство.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2008

Прийнята до друку 26.03.2008